

УДК [002.2+091]-051 І. Свенціцький

УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА ТА СТАРОДРУКОВАНА КНИГА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІЛАРІОНА СВЕНЦІЦЬКОГО

Наталія ЧЕРНИШ

*Українська академія друкарства,
вул. Підголоско, 19, м. Львів, 79020, Україна, тел. (032) 242-23-81, 242-23-61,
ел. пошта: chernysh_natalia@mail.ru*

Висвітлено один із важливих аспектів наукової діяльності визначного українського мовознавця, музеєзнавця, історика книжкової справи Іларіона Свенціцького. Охарактеризовано головні публікації вченого з історії української рукописної та стародрукованої книги. Наголошено на вичерпності наукових досліджень І. Свенціцького, поглибленні у його працях усталених підходів до історії книжкової справи, удосконаленні методики опрацювання й опису давніх раритетів. Акцентується увага на значенні наукової спадщини визначного вченого для української культури і сучасного книгознавства.

Ключові слова: І. Свенціцький, українська рукописна книга, кириличні стародруки, методика опису видань, історія книжкової справи.

На особливу увагу з огляду сьогодення заслуговує культурне життя Галичини першої третини ХХ ст., яке було багатим на події, що не лише мали важливе значення в контексті свого часу, а й визначили унікальне місце Львова та його видатних мешканців у збереженні та примноженні скарбів української національної культури в усіх її проявах – мистецтві, науці, книговиданні. Імена В. Гнатюка, В. Сімовича, А. Шептицького, І. Раковського, І. Кривецького, І. Тиктора та багатьох інших галичан увійшли до історії українського народу та української культури, хоча про багатьох із них ще донедавна співвітчизники майже не мали неупередженої інформації. Дослідники останнім часом активно вивчають діяльність осіб, які протягом десятиліть були з тих чи інших причин забуті, вилучені з культурного простору, висвітлюють їх внесок (загалом чи з огляду на певний аспект) у розвиток вітчизняної культури, національне та духовне життя¹.

Серед відомих галичан, які залишили глибокий слід в історії української культури, особливе місце належить Іларіону Семеновичу Свенціцькому (1876–1956) – видатному мовознавцю, мистецтвознавцю, бібліологу, засновнику та багаторічному керівнику Національного музею у Львові. На жаль, його ім'я та винятково плідна діяльність у різноманітних ділянках національної культури та науки й досі залишаються мало-

¹ Див., зокрема: Качкан В. А. *Українське народознавство в іменах: У 2 ч.* – Київ: Либідь, 1994–1995; Тимошик М. С. *Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності.* – Київ: Заповіт, 1997. – 231 с.; *Українська журналістика в іменах /* за ред. М. М. Романюка. – Львів, 1994–2007. – Вип. 1–13; Черниш Н. І. Подвижник української книги: книгознавча діяльність І. Кривецького // *Вісник Книжкової палати.* – 2000. – № 6. – С. 23–27; *Провідники духовності в Україні /* за ред. І. Кураса. – Київ: Вища школа, 2003. – 783 с.; *Іван Тиктор: Талан і талант /* Н. Зелінська, Л. Сніцарчук, Е. Огар та ін.; керів. авт. кол. О. Думанська. – Львів: УАД, 2007. – 240 с.

відомими широкому загалу наукової громадськості України, хоча, фактично всю першу половину ХХ ст. викликали неабияке захоплення та повагу сучасників. Поодинокі публікації у періодиці, що мають переважно ювілейний (а тому надто узагальнений) характер², не дають належного уявлення про широту наукових зацікавлень вченого, глибину його досліджень, ґрунтовність зроблених висновків тощо. Ці недоліки, однак, значним чином усуває вичерпний бібліографічний покажчик “Іларіон Свенціцький”, підготований Науковою бібліотекою Львівського національного університету імені Івана Франка (упорядник Л. Панів)³. Власне, саме книгознавча діяльність І. Свенціцького є найменш висвітленою серед інших аспектів доробку вченого, хоча його внесок тут незаперечний⁴. Про недослідженість книгознавчої спадщини І. Свенціцького свідчить, зокрема, і той факт, що його не згадує М. Тимошик у своїй ґрунтовній праці “Історія видавничої справи”⁵, наводячи низку імен відомих вітчизняних бібліологів, які опрацьовували проблеми розвитку української книги та книговидавництва. Настав час заповнити цю прогалину, внести ім’я І. Свенціцького до кола тих науковців, що сприяли становленню вітчизняного книгознавства – І. Огієнка, І. Калиновича, С. Сірополка, Ю. Меженка, С. Маслово, Л. Биковського та ін.

Зацікавлення рукописною та друкованою книгою, історією друкарства на українських землях і загалом в Європі, збереженням рукописів, старовинних видань у музеях і бібліотеках (а саме ця проблематика була пріоритетною для книгознавчих праць І. Свенціцького) сформувалися у дослідника під впливом інших ділянок його роботи, передусім музейництва, а також мовознавства, що його, власне, цілком обґрунтовано вважають головним у науковому доробку вченого. Шлях І. Свенціцького в науці був непростим: на початках він навчався удома, у Буську на Львівщині; пізніше – у класичній гімназії у Львові, а протягом 1895–1899 рр. – на філософському факультеті Львівського університету. Змушений долати нестатки студентського життя, він поєднував навчання з роботою у Ставропільському інституті, де познайомився з працями в галузі слов’янської філології, зацікавився ними, почав відвідувати лекції зі славістики професорів Львівського університету. Під час канікул І. Свенціцький здійснив низку подорожей Гуцульщиною та Закарпаттям, накопичив чималий за обсягом лінгвістичний матеріал, записував народні пісні (цікаво зауважити, що ці подорожі майже збігаються в часі та меті з відомими експедиціями Наукового товариства ім. Шевченка, до складу яких входили І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, І. Раковський та інші вчені). У 1899–1900 рр. науковець перебував за межами України: він виїхав до Петербурга, де поглибив свої знання з мовознавства, студіюючи в університеті історію граматики та палеографію, ознайомився з широким колом культурологічних дисциплін (стародавньою російською літературою, старохристиянським та староруським іконописом,

² Анісімова З. Наш професор // *За радянську науку*. – 1957. – 7 листоп.; Бандрівський Д. Згадуючи великого вченого: До 90-річчя з дня народження І. Свенціцького // *Вільна Україна*. – 1966. – 7 квіт.; Гумецька Л. Професор Іларіон Свенціцький: До 80-річчя з дня народження // *Українська мова в школі*. – 1956. – № 3. – С. 40–43.; Єдлинська У. Свенціцький Іларіон Семенович (1876–1956) // *Архів України*. – 1966. – № 7. – С. 43–47; Нуваров К. Свенціцький Іларіон (До 90-річчя з дня народження) // *Українська мова в школі*. – 1966. – № 4. – С. 34–35.

³ *Іларіон Свенціцький: бібліографічний покажчик* / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Наукова б-ка [уклад. Л. Панів]. – 2-е вид., доп., розшир. – Львів, 2008. – 678 с. (Українська біобібліографія. Нова серія. Ч. 27).

⁴ Ці проблеми частково висвітлено у: Черниш Н. І. Іларіон Свенціцький як дослідник давнього українського друкарства // *Друкарство*. – 2003. – № 6. – С. 83–87; Черниш Н. І. Книгознавча діяльність Іларіона Свенціцького // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. – 2004. – Вип. 13. – С. 150–169.

⁵ Тимошик М. С. *Історія видавничої справи*. – Київ: Наша наука і культура, 2003. – 496 с.

нумізматикою, дипломатикою, історією Близького Сходу). Одночасно навчався і в Петербурзькому археологічному інституті, наполегливо працював у бібліотеках та архівах над рукописними матеріалами XVI ст., цікавився організацією музейної справи та фондами російських культурних осередків. Фундаментальні знання та унікальна ерудиція, базовані на новітніх (як на той час) наукових теоріях, забезпечили молодому вченому стрімкий успіх: вже 1904 р. він захистив у Віденському університеті дисертацію та отримав ступінь доктора філософії.

Початок XX ст., що став визначальним для становлення світогляду та формування багатьох видатних діячів української науки й культури, позначився і на І. Свенціцькому: майже не було ділянки культурного життя України, куди б не сягали його наукові інтереси. Не стали винятком і книгознавство, історія української рукописної та стародрукованої книги, які не могли не привернути увагу науковця у період активізації бібліологічної роботи в Галичині.

Найважливішим етапом у становленні І. Свенціцького як дослідника рукописної та стародрукованої книги був період 1900–1910 рр. Власне, 1900 р. він повернувся з Петербурга до Львова, де обійняв скромну посаду помічника бібліотекаря Народного дому, яка, однак, надавала необмежений доступ до багатих рукописних фондів книгозбірні. Окрім того, щороку протягом 1902–1910 рр. вчений здійснював поїздки до Петербурга, де опрацьовував рукописи у Публічній бібліотеці. На нашу думку, саме детальне вивчення давньоукраїнських та давньоруських рукописних пам'яток і стародруків стало тим фундаментом, на якому базувалися всі пізніші праці дослідника в галузі книгознавства, історії книги, книговидання та книгописання. Зібрані науковцем відомості були покладені в основу серії описів рукописних пам'яток XVI–XVII ст.: “Церковно- и русскославянские рукописи Публичной библиотеки Народного дома” (1904), “Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей Народного дома” (1905), “Палеографічно-граматичний опис Бучацького Євангелія” (1911), “Палеографічно-граматичний опис Лавришівського Євангелія XVI ст.” (1913), “Палеографічно-граматичний опис Новосадського Апостола” (1918), “Опис рукописів” (1933), а також капітальної праці у трьох томах “Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича” (1906–1911). Остання заслуговує на особливу увагу: величезний матеріал (700 рукописів) у ній хронологізовано та класифіковано за місцем написання, а до описів окремих пам'яток додано докладну бібліографію.

Вже перші праці І. Свенціцького з бібліографування рукописів засвідчили глибину методичних підходів дослідника, зрілість його наукових поглядів і є, безперечно, цікавими для сучасних істориків книги. Зокрема, у статті “Церковно- и русскославянские рукописи Публичной библиотеки Народного дома” (1904) автор поділяє всі наявні у книгозбірні рукописи на три групи:

- церковно- та руськослов'янські XVI–XVII ст.;
- іншомовні (філософсько-богословські конспекти та трактати німецькою і латинською мовами);
- нові XIX ст. (оригінали виданих і ще не виданих творів галицьких, буковинських, закарпатських письменників й культурних діячів початку XIX ст., а також великі зібрання листування).

Найбільшу цінність серед видань, зосереджених у бібліотеці Народного дому, на думку І. Свенціцького, мали два рукописи світського змісту (“Неповна повість о Варлаамі і Іосафі” та “Путник” ігумена Даниїла), кілька апокрифічних сказань і житій, а також два галицько-руські Учительні Євангелія (зокрема, науковець проаналізував

пояснення незрозумілих слів, зроблених читачами на берегах, звернув увагу на вислови й прислів'я, записані там польською і латинською мовами).

Описи рукописів, здійснені І. Свенціцьким, включають, як правило, характеристику матеріальної конструкції (форми оправ); індивідуальні особливості письма; визначення основних рис художньо-технічного оформлення; аналіз мовних особливостей та маргінальних записів; чітке усталення періоду (дати) та місця написання; зіставлення рукопису з сучасними і попередніми друкованими виданнями. Принагідно зауважимо, що дещо пізніше, у середині 1920-х рр., С. Маслов у відомій праці “Етюди з історії стародруків” використав майже таку ж схему опису для друкованої книги, додавши лише відомості про шрифти, пагінацію сторінок, гатунок паперу та наявні на ньому філіграні⁶. Це дає підстави стверджувати, що статтю І. Свенціцького “Церковно- і рускославянские рукописи Публичной библиотеки Народного дома” можна вважати фактично першою в українському книгознавстві спробою широкої та систематичної характеристики рукописної спадщини.

До власного дослідження вчений розробив науково-довідковий апарат, сформував покажчик, який поділив на п'ять частин: у першій зазначено імена писарів (переписувачів) та палітурників; у другій – імена авторів та назви творів, згаданих у рукописі; у третій – назви апокрифів, сказаній, житій; далі наведено відомості про ціну оригіналу. Завершує покажчик п'ята частина – літописні замітки, що подаються за хронологією.

В іншій праці “Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей Народного дома” (1905), яку можна вважати логічним продовженням і цілком закономірним поглибленням попереднього дослідження, І. Свенціцький виокремив опис філософсько-богословських текстів німецькою і латинською мовами, а також оригіналів творів галицьких, буковинських, закарпатських письменників та культурних діячів, їх листування. Рукописи тут проаналізовано за хронологією, що дає можливість виявити і визначити деякі тенденції у розвитку техніки переписування; науковець подав також короткі відомості про їх зміст та наявні додатки.

Пізніше, 1914 р. у книзі “Дещо про церковну старину” І. Свенціцький наголошував на важливості звертання до рукописів й рукописних книг, які є своєрідним дзеркалом освіченості, духовних інтересів та культурного розвитку суспільства, спонукав до цього не лише книгознавців, істориків, а й мовознавців, дослідників літератури. Так, він вважав, що мовознавці можуть на підставі вивчення фонетичних особливостей та синтаксичних зворотів сформувати теорію мови, діалекту чи говірки; історики-літературознавці, порівнюючи власномовний переклад з оригіналом, мають можливість усталити редакцію тексту, віднайти невідомі варіанти. На підставі житій, прологів, проповідей, повчань, збірників різного змісту історик літератури зможе осмислити чимало нових важливих подробиць і розтлумачити не одне явище рідного письменства та повернути до життя багато пам'яток писемного походження.

При дослідженні рукописів й рукописних книг вчений виокремлює як головні такі аспекти: розмір (формат) видання; його обсяг (кількість сторінок); матеріал, на якому відтворено текст; особливості письма (устав, півустав тощо); характеристика палітурки і способу скріплення; відомості про автора або ж переписувача книги.

⁶ Див.: Маслов С. І. *Етюди з історії стародруків (I–VIII)*. – Київ, 1926. – 80 с.; (IX–X) // *Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія*. – Київ, 1927. – С. 698–719; (XI–XII) // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. – 1928. – № 21–22. – С. 45–93.

Як бачимо, і перші праці І. Свенціцького – книгознавця, дослідника давньої рукописної спадщини, – і подальші публікації засвідчують ґрунтовний та методологічно вивірений підхід вченого, адже йому вдалося здійснити детальний аналіз давніх рукописів не лише з мовознавчого боку (власне, на цей аспект найбільше звертають увагу інші науковці⁷), а й з мистецтвознавчого, належним чином описати матеріальну конструкцію, форму оправи та художнє оздоблення пам'яток, визначити їх вплив на культурно-історичний розвиток українського суспільства.

Крім рукописів та рукописних книг, І. Свенціцький захоплювався дослідженням кирилических стародруків. Безперечно, цей напрям книгознавчої діяльності вченого найтісніше пов'язаний з його роботою у Національному музеї у Львові – скарбниці пам'яток української культури та мистецтва, що постав на тлі процесів українського національного самоусвідомлення та загальнокультурного піднесення кінця ХІХ – початку ХХ ст. Власне, сам музей було започатковано навесні 1905 р. завдяки об'єднанню зусиль двох шанованих галицьким громадянством непересічних діячів – митрополита А. Шептицького та І. Свенціцького, який на той час досяг визначних наукових успіхів. У першому розділі своєї праці “Про музеї і музейництво” (1920) науковець подав розлогий огляд галицького музейництва та доволі детально описав розбудову Національного музею. Так, він зазначив, що на початку ХХ ст. з відомих наукових та просвітницьких осередків Львова самостійно вели музейну справу лише Ставропігійський інститут та Наукове товариство ім. Шевченка, де до цього прилучилися професори І. Шараневич та М. Грушевський. Хоча тоді у місті діяло декілька поважних музеїв з багатими колекціями (музей Народного дому, А. Петрушевича, згадані вище збірки Ставропігійського інституту та Наукового товариства ім. Шевченка), окремої, спеціальної української інституції, де б зосереджувалися пам'ятки нашої культури та мистецтва, не існувало. Усвідомлюючи нагальну потребу у такому музеї, що сформувалася у галичан в контексті культурно-історичних обставин початку ХХ ст., митрополит А. Шептицький 1905 р. заклав основи осередку, який пізніше, 1913 р., перейменували у “Національний музей у Львові, заснований Митрополитом Андреем графом Шептицьким”. І. Свенціцький очолив його як директор та організатор усієї його науково-дослідної роботи і не полишав зв'язків із ним практично до кінця життя.

Не можна не погодитися з думкою, що “справою життя науковця, якій він присвятив найбільше сил, енергії, якою займався впродовж десятків років з незмінним запалом і самовідданістю, було створення Національного музею з його унікальними збірками. Завдяки об'єднанню зусиль вчених, дослідників різних ділянок нашого національного життя музей активно поповнювався кирилическими стародруками і рукописами, актами українського походження, слов'янськими та візантійськими іконами, предметами церковної старовини з різних регіонів Галичини. Накопичені матеріали склали основу окремих відділів: ікон, портретів, зброї, золотарства, тканин, археології, нумізматики, книгозбірню рукописів і стародруків, а також бібліотеку видань з мистецтва й бібліографії”.

Чи не найбільшу увагу І. Свенціцький приділяв поповненню книжкового і рукописного фондів, вважаючи здобутки в цій діяльності пріоритетними. Я. Ісаєвич зазначає: “І. Свенціцький за дорученням митрополита А. Шептицького цілеспрямовано формував колекцію рукописів і стародруків Національного музею у Львові. Він та його співробітники не тільки виявляли стародруки в українських селах, але й купували чимало

⁷ Див.: Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.* – Львів: Ін-т українознавства, 2002. – 520 с.; Нуваров К. *Свенціцький Іларіон (До 90-річчя з дня народження)...* – С. 34–35.

книжок в антикваріатах України, Білорусії, Росії. Метою вченого було забезпечення музею зразками видань всіх давніх кириличних друкарень, не тільки українських, а й білоруських, російських, південнослов'янських, румунських⁸. І справді, відділ стародруків Національного музею збагачувався та стрімко зростав чисельно. Зокрема, тут було зосереджено церковнослов'янські, староукраїнські та інші кириличні видання, друковані у Вільні (XVI–XVIII ст.), Дермані (XVII ст.), Кракові (XV ст.), Кременці (XVII ст.), Крилосі (XVII ст.), Кутейні (XVII ст.), Луцьку (XVII ст.), Львові (XVI–XVIII ст.), Острозі (XVI ст.), Почаєві (XVII–XVIII ст.), Стрятині (XVII ст.), Уневі (XVII–XVIII ст.), Чернігові (XVII–XVIII ст.) та ін. Осередок міг пишатися такими рідкісними, ошатно виданими українськими стародруками, як заблудівський Псалтир (1569), “О воспитанії чад” (Львів, 1609), “Політика свіцкая” (Почаїв, 1770). Крім кириличних, у музеї поступово зосереджувалась і переважна збірка європейських видань XV–XVIII ст. (переважно латинською мовою), авторами або видавцями яких були, поміж інших, й українці. Без перебільшення можна стверджувати, що завдяки наполегливій і старанно продуманій праці І. Свенціцького відділи стародруків та рукописів за відносно короткий час стали гордістю музею. Цю збірку, з огляду на її повноту, дослідники і нині вважають однією з найцінніших серед книгозбірень України⁹.

Грунтовно і цілеспрямовано опікуючись відділом стародруків, учений не оминав увагою і проблем, пов'язаних з бібліографуванням унікальних друкованих видань, прагнув поширити відомості про склад фондів, особливо про зосереджені у ньому давні книги серед зацікавлених дослідників історії видавничої справи, бібліофілів та й, зрештою, освічених галичан. У 1908 р. І. Свенціцький опублікував опис стародруків Національного музею – “Каталог книг церковно-слов'янської печаті”. У передмові він пояснив, що новостворений осередок, який на той час ще називався Церковним музеєм, має на меті насамперед зібрати, систематично впорядкувати і зберегти для нащадків пам'ятки культурно-церковного життя південно-західної України. У цій же частині видання І. Свенціцький детально охарактеризував тогочасні фонди музею, зокрема, бібліотеку церковнослов'янських і слов'яноноруських видань, архів актів і грамот з історії церкви, збірку ікон слов'янського і русько-візантійського та русько-польського стилю, збірку предметів церковного і релігійного культу, підручну бібліотеку стародруків, рукописів, історично-етнографічну колекцію. У бібліотеці церковнослов'янських та слов'яноноруських видань вже на той час було чимало унікальних книг, адже в її основу було покладено відомі збірки митрополита М. Левицького, деякі друки греко-католицької митрополичої капітули, майже 60 видань, отриманих з церковних бібліотек і переданих до музею світськими особами та ін. Чимало примірників закупили або одержали шляхом обміну дублетів.

В основному тексті каталогу об'єктами описів дослідника є Святе Письмо, церковно-богослужбні книги, канони-акафісти, молитовники, житія святих, проповіді, церковне право, граматики, букварі, аркушеві та інші видання. Працюючи над кожним примірником, І. Свенціцький аналізував відомості титульного аркуша, його звороту, зазначав осіб, які дали дозвіл на друк, виокремлював індивідуальні особливості видруку, достатньо лаконічно висвітлював зміст, описував порядок розташування пісень, служб, детально і всебічно оцінював матеріальну конструкцію, форму оправи, зазначав маргінальні записи. Хоча описи за обсягом не однакові (що цілком зрозуміло,

⁸ Ісаєвич Я. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми...* – С. 11.

⁹ Див.: Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. *Початки українського друкарства*. – Львів: Центр Європи, 2000. – 224 с.

оскільки на заваді вченому часто був брак інформації), вони яскраво характеризують кожне видання, а також засвідчують зрілість методичних підходів книгознавця, поглиблення та подальший розвиток тієї схеми, що її вчений розробив і використав ще під час бібліографування рукописів у надрукованих раніше працях, зокрема, у статті “Церковно- и русскославянские рукописи Публичной библиотеки Народного дома” (1904).

Багаторічна праця науковця над рукописними матеріалами і кириличними стародруками у Львові, Петербурзі та інших містах, опис сотень рукописів, каталогізація численних видань і нагромадження величезного масиву інформації, власних спостережень та висновків, пов’язаних із формуванням та розвитком вітчизняної книжкової справи, зробили можливим створення великого за обсягом, фундаментального за змістом дослідження “Початки книгопечатання на землях України” (1924). За значимістю і глибиною його можна порівняти хіба що з “Історією українського друкарства” І. Огієнка (1925), яка побачила світ майже одночасно з книгою І. Свенціцького. Безперечно, сам факт звернення двох видатних науковців, непересічних особистостей, яких вирізняло загострене почуття національної гідності, до проблем історії української книги і друкарства не може розглядатися як випадковий. На нашу думку, у тогочасних суспільно-історичних умовах активізації національних змагань книга усвідомлювалась як один із найголовніших чинників культури українського народу, його загальнонаціональний спадок, а тому пошук витоків вітчизняної друкарської справи в контексті європейського книгодрукування (а саме це певним чином зближує наукові концепції І. Свенціцького та І. Огієнка) мав особливе значення. Власне, на цьому наголосив і сам дослідник, що сформулював мету написання книги “Початки книгопечатання на землях України” так: створити образ національної книжкової справи на тлі й у зв’язку зі спорідненим, сусіднім і далеким міжнародним друкарством.

Праця І. Свенціцького складається з трьох частин: перша має назву “Частина історична” та подає короткі нариси про Швайпольта Фіоля, Франциска Скорину, Івана Федорова, а також про всі друкарні з кириличним шрифтом в Україні та білоруські осередки передусім у Вільні; друга (“Видавнича техніка”) висвітлює, переважно на підставі опублікованих матеріалів Львівського братства, засади організації підприємств, спосіб фінансування видань, містить матеріали про постачання паперу, майстрів оформлення книги та книгарство; у третій частині (“Річеві прилоги”) вміщено 560 зразків друку і прикрас давньої книги України.

Описуючи початки українського друкарства, вчений зазначає, що перші книги, надруковані кирилицею, – це Октоїх (Осьмогласник) та Часослов, які видав у Кракові 1491 р. Ш. Фіоль. Дослідник вдався до всебічного книгознавчого розгляду цих видань, зокрема, звернув увагу на літерний склад відливних форм. Окремі розділи своєї праці науковець присвятив Ф. Скорині та І. Федорову, однак варто зазначити, що про останнього він не віднайшов і не виклав нових фактів. Безперечно, І. Свенціцькому все ж не вдалося вповні вийти на принципово інший концептуальний рівень і, ретельно зіставивши та проаналізувавши значний масив відомостей, показати шлях формування національного книговидання так новітньо і переконливо, як це зробив І. Огієнко в “Історії українського друкарства”. Натомість ґрунтовно та детально науковець висвітлив працю Ф. Скорини (“Книгодрукування у Вільні і на Білій Русі”). Так, найвизначнішими друками регіону, на думку І. Свенціцького, є Апостол (1525) та Мала подорожня книжка Ф. Скорини (1522), видання білоруських друкарень, а саме дві лютеранські книги С. Будного з Несвіжа (1562), Псалтир з Часословом та Учительне Євангеліє із Заблудова (1569–1570). В цьому питанні також зауважуємо відмінність

позицій І. Свенціцького та І. Огієнка, який вважав роком виникнення друкарства на власне українських землях саме 1569 р., називаючи містечко Заблудів, що знаходиться на українсько-білоруському пограниччі і де переважало українське населення¹⁰.

Розглядаючи розвиток книгодрукування у Вільні, дослідник наголосив, що саме тут друкарська справа почала наново розвиватись після видання Четвероєвангелія Петра Мстиславця (1574–1575) в друкарні братів Мамоничів. Таким чином, Вільно з легкої руки П. Мстиславця стало осередком довголітньої плідної та історично дуже важливої видавничої діяльності. З друкарської точки зору видання Ф. Скорини та його послідовників, за спостереженнями І. Свенціцького, вирізняються багатством відливних форм, зокрема, найціннішими є майстерно виготовлені літери Литовського статуту (1588), чіткий дрібний друк Євського Нового Завіту (1611) та оригінально скомпоновані, наближені до готичних, кириличні шрифти книги “Казаньє св. Кирила патріарха єрусалимського про антихриста” (1596). Проаналізовані видання були цінним внеском у загальну скарбницю книжкового доробку східного слов’янства XVI – першої половини XVII ст.

І. Свенціцького цікавила і видавнича діяльність Братської друкарні, заснованої, за його датуванням, у Львові 1591 р., де друкарі на початках надавали перевагу книгам старослов’янською мовою, які використовувалися для навчання заможних і знатних осіб. Ці видання мають кишеньковий формат, складені чотирма шрифтами різного розміру. У них використано грецький та слов’янський алфавіти. Цікава особливість видань Братської друкарні, що її виокремив науковець, – надзвичайна (як на той час) різноманітність шрифтів, серед яких трапляються титульні більшого й меншого кеглю, оригінальні текстові та дрібніші літери.

В окремому розділі автор проаналізував діяльність невеликих друкарень Галичини й Волині, зокрема працю Гедеона Балабана, завдяки якому було видруковано стрятинський Службник (1604) та Требник (1606) – за словами І. Свенціцького, найкращі видання після Острозької Біблії. Так, їх тексти відредаговано на основі грецьких оригіналів, форма літер Службника запозичена з уставу, а рисунок початкових літер нагадує фігурно-квітчасті прикраси західних відливних форм. За спостереженнями науковця, Требник і передмова Службника надруковані майже квадратним напівустановом. І. Свенціцький визнає, що стрятинський Службник може вважатися взірцем тогочасної друкарської техніки, чим завдячує вихованцю італійської школи Федору Балабану, який вклав чимало праці у підготовку і виготовлення цих книг.

Не можна оминати увагою розділу, присвяченого характеристиці стародруків. Вчений зазначив, що на початках важливим призначенням Біблії, яку, як ми попередньо наголошували, друкували найчастіше, була освіта. Мати для постійного читання Біблію, ще й ілюстровану дереворитами, – це бажання кожного християнина, зокрема й писемного. Автор переконавав читачів, що його висновки мають підтвердження у текстах передмов до видань східнослов’янського походження (наприклад, у передмові до Біблії Франциска Скорини чи Апостола Івана Федорова). Упродовж століть Біблія залишалась справжньою енциклопедією.

Грунтовно і всебічно дослідник визначив особливості видань, які побачили світ у найпотужніших та найкращих з огляду на друкарську техніку й мистецтво книги монастирських друкарнях, а саме Києво-Печерської Лаври, Чернігівській, Унівській, Почаївській. На думку І. Свенціцького, книги кожного осередку мають свої, прита-

¹⁰ Черниш Н. І. Початки українського друкарства у дослідженнях Іларіона Свенціцького та Івана Огієнка // *Вісник Книжкової палати України*. – 2005. – № 6. – С. 40–44.

манні лише їм риси: київські друки відрізняються дереворитами – якісними репродукціями тогочасних ікон, майстерно підготованими самими іконописцями та граверами; чернігівські видання – гарним книжковим оздобленням; почаївські ж книги мають оригінальне художньо-технічне оформлення, неповторні форми літер (власне, саме почаївські шрифти науковець назвав найбільшим здобутком українського книговидання за другу половину XVIII ст.). Змагаючись з львівською Братською друкарнею, почаївський осередок перемагав завдяки витонченій ошатності його видань, що досягалась чіткістю шрифтів, високою якістю паперу, досконалістю редакторського підготовчого процесу та змістовою різноманітністю книг. Загалом же, розглянувши діяльність українських монастирських друкарень, І. Свенціцький дійшов висновку, що підґрунтя для конкуренції між ними не існувало, оскільки кожен осередок мав своє спрямування, свою спеціалізацію, використовував неповторні прийоми друку й оздоблення видань.

Про фінансові умови, на яких створювались перші слов'янські друки, як свідчив І. Свенціцький, знаємо небагато, зокрема те, що вони мали попередньо визначений наклад, а для книг Ш. Фіоля – обмежені кошти, необхідні для друкування. Перші знання економічних умов сягають 1563–1564 рр., коли Іван Федоров розпочав співпрацю з Петром Мстиславцем над Апостолом “в осібній печатній палаті” за наказом і на гроші царя Івана Грозного. В Острозі друкар мав кредит та торгував своїми книжками. Однак видавнича праця не давала очікуваних прибутків – виплата кредиту і кошти “на прожиття” були більшими, ніж зиск, отриманий І. Федоровим. І. Свенціцький вважав, що однією з причин низьких прибутків первісної друкарської справи для самостійних майстрів був особливий устрій середньовічного міщанства, яке збагачувалося на засадах цехової організації. Дослідник навів сумні приклади діяльності Михайла Сльозки та Братської друкарні, детально описав ті видавничі угоди львівського братства з друкарями щодо друкування книжок, у яких найголовнішими є заборона майстрам працювати “на стороні” та вимога жити у згоді з коректорами, здійснювати добір кваліфікованої челяді, поліпшувати якість відливних форм. Як відомо, Братська друкарня мала доволі багатий запас шрифтів і навіть позичала їх іншим осередкам.

Науковець зазначає, що для успіху тогочасної видавничої справи обладнання друкарні повинно було бути якісним, необхідною передумовою вважався також достатній запас паперу (принагідно зауважимо, що І. Свенціцький подав інформацію і про шляхи надходження паперу до українських друкарень, характеристики його ґатунку залежно від місця виробництва). Для належного за якістю та термінами виконання роботи у підпорядкуванні майстра-друкаря мало бути дев'ять–десять чоловік, його ж основне завдання – слідкувати виключно за технічним аспектом. Як стверджував учений, щоб отримати дійсно гарну, ошатну книгу, варто обов'язково залучати коректора. Оскільки тогочасні видавці здійснювали випуск переважно богослужбових книг, а також передрук давніх примірників інших видань (зокрема й рукописних) без змін, то ім'я автора здебільшого не вказували. Однак уже 1630 р. Києво-Печерська друкарня мала численний особовий склад, до якого включали й авторів.

Широкі зацікавлення І. Свенціцького – мистецтвознавця, дослідника українського іконопису та образотворчого мистецтва – не могли не позначитися на змісті його відомої книгознавчої праці, де фахово проаналізовано характер та особливості художнього оформлення тогочасних українських друків, передусім їх ілюстрації – дорогоцінні зразки мистецького смаку та майстерності здебільшого безіменних художників. Як стверджує науковець, про перших граверів відомостей майже нема. Іван Федоров привіз із собою готову раму та оздобив нею зображення апостола Луки з московського

видання Апостола, вміщене на фронтисписі. І рама, і зображення, на думку І. Свенціцького, є витворами західного рисунку. Відомо, що тогочасні рукописні книги прикрашали ілюстраціями і гармонійно підібраними фарбами звичайні іконописці – мініатюристи. У друкованій книзі дереворитна, а згодом граверна техніка передбачала лише дві фарби: ясну – паперу і чорну – друку, що сприяло створенню живого, рельєфного образу. Щоб досягти належного результату, художник і гравер повинні були діяти спільно, допомагати один одному. Рисунок для деревориту переважно був різкішим і простішим, ніж для мініатюри, чим, власне, можна пояснити ту легкість, з якою друковані книги православного Півдня і Сходу переймали із західних книг та майстерень готові заставки виразно ренесансних і навіть барокових форм, а також появу “чужого” різця в найстарших слов’янських друках Ш. Фіоля, Ф. Скорини, І. Федорова. За спостереженнями І. Свенціцького, швидкий і легкий перехід східнослов’янських художників під вплив західного мистецтва спостерігається не лише в обрамленні титулів, заставках, початкових літерах і розкішних кінцівках, а й передусім у самому фігурному рисунку.

Як слушно вважав дослідник, розвиток українського деревориту припадає на час переходу України від візантійського іконопису до західноєвропейського малярства з його перспективою і реалізмом у зображенні постаті, одягу і тіла. Водночас український дереворит практично не втратив зв’язків з місцевим церковним іконописом: зберігається традиційний рисунок, композиція будується “за правилами й настановами святих отців православної церкви”, хоча змінюється перспектива, яснішою стає анатомія поодиноких частин тіла, з’являються окремі елементи західних рис одягу (це особливо помітно в українському іконописі кінця XVI – першої половини XVII ст.).

І. Свенціцький завершив свою працю розділом “Річеві прилоги”, який складається лише з ілюстративного матеріалу та унаочнює попередній виклад. Це 560 зразків друку та різноманітних ікон, що ними прикрашені давні українські книги.

Як бачимо, у своєму фундаментальному, ошатно виданому дослідженні “Початки книгопечатання на землях України” науковець охопив величезний масив матеріалу, в якому міститься чимало нових фактів, що є надзвичайно цінними для усвідомлення витоків українського друкарства, основних тенденцій його поступу впродовж XVI–XVIII ст., внеску видатних друкарів та найвідоміших книжкових осередків у справу піднесення культури і духовності нашого народу, адже книга, на переконання вченого, – великий скарб, свідок минулого. Безперечно, І. Свенціцькому, як нікому іншому до нього в історії української книжкової справи, вдалося глибоко, цілісно і багатоаспектно проаналізувати тривалий і подекуди суперечливий шлях національного книговидання. Однією працею книгознавець спромігся дати таку загальну і водночас детальну картину історії української книги у її зв’язках з європейськими тенденціями та процесами, що вона стала підґрунтям для досліджень інших науковців початку XX ст. (зокрема, І. Огієнко у своїй “Історії українського друкарства” подав низку покликів саме на книгу І. Свенціцького). “Початки книгопечатання на землях України” не втратили своєї непересічної цінності й нині та стали б, на наш погляд, окрасою серії книгознавчих праць українських науковців кінця XIX – першої половини XX ст. – видавничого проекту, актуальність втілення якого в життя саме зараз, в умовах поглиблення ролі книги в житті суспільства і, відповідно, піднесення його книгознавчої культури та розгортання бібліологічних досліджень, безсумнівна. Ім’я І. Свенціцького посяде належне місце серед інших дослідників української книги – І. Огієнка, Ю. Меженка, С. Маслової, Л. Биковського, а його книгознавча праця буде нарешті вповні поцінована суспільством, науковою громадськістю України.

THE UKRAINIAN MANUSCRIPT BOOK AND BLACK-LETTER BOOK IN THE SCIENTIFIC LEGACY OF ILARION SVENTSITS'KYI

Nataliya CHERNYSH

*Ukrainian Academy of Typography,
19, Pidholosko Str., Lviv, 79020, Ukraine, tel. (032) 242-23-81, 242-23-61,
e-mail: chernysh_natalia@mail.ru*

The article elucidates one of the important aspects of the scientific activity of a prominent Ukrainian linguist, museologist and bibliologist. It provides a description of the scholar's main publications on history of the manuscript book and black-letter book, emphasizing on the exhaustibility of the scientific research of I. Sventsits'kyi, improvement of the traditional approaches to the history of book publishing in his scientific works, as well as the methods of processing and description of the ancient rarities. The article stresses the importance of the scientific legacy of the prominent scholar for the Ukrainian literature and modern bibliography.

Key words: I. Sventsits'kyi, Ukrainian manuscript books, Cyrillic black-letter books, methods of publication's description, history of book publishing.

УКРАИНСКАЯ РУКОПИСНАЯ И ПЕЧАТНАЯ КНИГА В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ИЛЛАРИОНА СВЕНЦИЦКОГО

Наталія ЧЕРНЫШ

*Украинская академия печатного дела,
ул. Підголоско, 19, г. Львов, 79020, Украина, тел. (032) 242-23-81, 242-23-61,
эл. почта: chernysh_natalia@mail.ru*

Освещен один из важных аспектов научной деятельности выдающегося украинского языковеда, музеоведа, историка книжного дела Иллариона Свенцицкого. Охарактеризованы главные публикации учёного по истории украинской рукописной и старопечатной книги. Подчёркнута полнота научных исследований И. Свенцицкого, углубление в его трудах устойчивых подходов к истории книжного дела, усовершенствование методики изучения и описи древних раритетов. Акцентируется внимание на значении научного наследия выдающегося учёного для украинской культуры и современного книговедения.

Ключевые слова: И. Свенцицкий, украинская рукописная книга, кириллические старопечатные издания, методика описи изданий, история книжного дела.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2008

Прийнята до друку 24.03.2009